

Анђела ГАВРИЛОВИЋ*

Одељење за историју уметности,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

КУЛТ И ИКОНОГРАФИЈА СВЕТОГ ГРИГОРИЈА НИСКОГ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА 1459–1800¹

Кључне речи: Свети Григорије Ниски, култ, иконографија, турски период, 1459–1800, криза.

Апстракт: У претходном истраживању посветили смо пажњу култу Светог Григорија из Нисе у средњовековној Србији у периоду између 1166/1168. и 1459. године тј. у време независности српске средњовековне државе. Овај рад представља наставак поменутог истраживања. У њему се испитује култ Светог Григорија Ниског у српским земљама под турским јармом у периоду од 1459. до 1800. године. Поменути хронолошки оквир одређен је, с једне стране околношћу да је 1459. године српска држава пала под власт Турака, док друга временска граница, 1800. година, означава крај српског сликарства извођеног на темељима византијске традиције. Такође, овај оквир дозвољава да се прати развој култа Светог Григорија кроз различите фазе постојања Османског царства: у време његовог успона, врхунца и слабљења. За култ Светог Григорија Ниског је карактеристично да су сведочанства о поштовању овог епископа редовно присутна и у очуваним писаним изворима и на фрескама у виду његових сликаних портрета. Посебно је у овом истраживању важна и за-

нимљива ликовна грађа. Она показује да иконографија Светог Григорија у турском периоду са протоком времена и јачањем кризе у Турском царству одступа од ликовне традиције, те се у многоме разликује од ранијег периода, али да уједно показује и извесне правилности. Наиме, у српској уметности у време турске власти поред веома ретког „канонског“ типа светитеља није постојао његов устаљени иконографски тип, већ је његова иконографија јако варијирала, што показују његови очувани портрети.

Увод

Свети Григорије Ниски био је млађи брат Светог Василија Великог и велики црквени отац IV века, а име је добио по граду у којем је вршио дужност епископа – малоазијском, кападокијском топониму Ниси.² Слављен је и поштован и у православној и у католичкој цркви као велики ерудита и богослов, велики беседник и филозоф. У српским средњовековним земљама ниски епископ је континуирано поштован као светитељ од времена осамостаљивања српске средњовековне државе у време великог жупана Стефана Немање (1166/1168–1190) до губитка самосталности падом Деспотовине (1459). Његовом култу у овом периоду посветили смо пажњу у ранијим истраживањима,³ док рад који се налази пред читаоцем представља наставак поменутих истраживања и у њему се на основу хагиографских и иконографских извора испитује култ Светог Григорија из Нисе у српским земљама у познијем периоду – под турском влашћу.

* andjela1321@gmail.com.

¹ Овај рад је настао као резултат истраживања на научно-истраживачком пројекту Филозофског факултета у Београду „Човек и друштво у време кризе“. Користим ову прилику да изразим своју топлу захвалност академику Миодрагу Марковићу, мр Вилијему Тејлору Хостетеру, др Андријани Голац, мр Владимиру Цамићу, оцу игуману Пантелејмону и господину Неговану Лаушеву (манастир Српски Ковин) на уступљеним фотографијама. Сасвим кратка верзија овог рада прочитана је на XIV међународном колоквијуму посвећеном Светом Григорију Ниском (XIVe Colloque International Grégoire de Nysse), одржаној у Паризу, септембра 2018. године. Накнадним истраживањима и потпунијим увидом у до данас необјављену грађу, аутор је дошао до нових закључака које износи у раду.

² О Светом Григорију Ниском, в. А. Гавриловић, *Култ и иконографија Светог Григорија Ниског код Срба у средњем веку*, *Антропологија* 18/3 (2019), 74–75, са наведеном литературом.

³ За раније истраживање в. претходну напомену.

Хронолошке одреднице истраживања (1459–1800) условљене су, са једне стране, историјским околностима, тј. падом српске средњовековне државе под турску власт (1459), док с друге стране, познија хронолошка одредница означава крај српског сликарства у византијској традицији (1800), не подударајући се са ослобађањем Србије од турске власти (1912–1913). У време непосредно након освајања српских земаља, турски државни врх је најпре признао српску црквену институцију – Пећку патријаршију – са седиштем у Пећи 1557. године.⁴ У обновљеној Пећкој патријаршији култ Светог Григорија Ниског наставља да се развија, што показују писани извори и ликовна грађа. Имајући у виду чињеницу да су портрети Светог Григорија у српској уметности турског периода бројни и разноврсни, као и да нису раније подвргавани истраживању, указује се потреба за систематском анализом култа и иконографије овог светитеља у српским земљама у познијем турском периоду. У раду ће стога најпре бити анализирани подаци везани за Светог Григорија Ниског присутни у хагиографским изворима. У другом, главном, делу рада циљ је да се издвоје и обраде основни иконографски типови у приказивању светитеља, да се истакну његове типолошке карактеристике, укаже на њихово порекло, да се испита веза са иконографским типовима из ранијег периода, као и да се размотри место приказивања Светог Григорија у сликаном програму цркава, начин на који је приказан и најзад да се истраже литургијске молитве на свицима које светитељ држи у рукама. Добијени научни резултати на посебним примерима дозвољавају и испитивање појаве Светог Григорија у контексту сликаног програма и сликаног ансамбла у целини.

1. Хагиографски извори

Када је реч о хагиографским изворима, име Светог Григорија Ниског је у њима редовно присутно, а помен светитеља је, као и у средњовеков-

⁴ О институцији Пећке патријаршије у историји Српске православне цркве, в. Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве. Од покрштавања до XVIII вијека*. Књ. I, Минхен 1962; Р. Самарцић, *Српска црква у Турском царству (1690–1766)*, у: Р. Самарцић, и Р. Веселиновић (ур.), *Историја српског народа*, Књ. 4/2. Срби XVIII века, Београд 1986, 531–552; Р. Самарцић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, у: Р. Самарцић (ур.), *Историја српског народа*. Књ. 3/2. Срби под туђинском влашћу (1537–1699), Београд 1993, 7–102; Н. Шулетић, *Пећка патријаршија крајем XVII и почетком XVIII века*. Филозофски факултет, Београд (необјављени магистарски рад), пос. 25–30, 66–91, 101–110, 136–168; П. Пузовић, *Српска патријаршија. Историја Српске православне цркве*, Нови Сад 2010.

1. Свети Григорије Ниски, манастир Поганово, 1499.

ним изворима за време независности, одређен за 10. јануар у различитим књижевним саставима – минејима, пролозима, сликарским приручницима и другим, што је условљено даном његовог упокојења.⁵ И у сликарским ерминијама је одређен исти дан за прослављање помена ниског епископа Григорија.⁶

⁵ За помен светитеља у време независности српске средњовековне државе, уп. Гавриловић, *Култ и иконографија Светог Григорија Ниског*, 74–75; за помен светог након пада Деспотовине, уп. нпр. Пећ 29, л. 109а (рукопис Пећ бр. 29, Минеј за јануар, последња четвртина XVI века, манастир Пећка патријаршија); Пећ 55, л. 166 (рукопис Пећ бр. 55, Празнични минеј, 1523); НБС Рс 639, л. 280б (Рукопис Народне библиотеке Србије бр. 639, Коришки пролог септембар–фебруар, 1573).

⁶ P. Hetherington, *The 'Painter's Manual' of Dionysius*

2. Свети Григорије Ниски, манастир Зрзе, 1535.

У хагиографским изворима је светитељ по правилу означен именом Григорије, топонимским епитетом, титулом епископа и атрибутом „свети“. Житија наводе податке да је светитељ имао своје епископско седиште у граду Ниси, као нпр. у пећком и коришком прологу. Исти извори бележе да је Свети Григорије био млађи брат Василија Великог, да су га красиле бројне врлине и да је постао учитељ цркве.⁷ Они такође сведоче и да је Свети Григорије учествовао у раду Другог васељенског сабора у Цариграду (381. године), да се упокојио као стар човек, као и да је физички личио на свог старијег брата Василија, осим што је био мало више сед и нижег раста.⁸ У у овим и другим саставима нарочито се истиче Свети Григорије као велики бранилац од аријанске јереси. Тако се у рукописном пећком минеју за јануар број 29 за светитеља каже да је „секира која сесеца јеретичка стремљења“, „двосекли мач Утешитеља“ односно „огањ који опаљује суво грање јереси“.⁹ У истом минеју се налазе стихире овом

светитељу, које на свој начин сведоче о његовом култу. Тако је нпр. у поменутом рукопису у стихири Светом Григорију петог гласа „на Господи возвах“ светитељ означен као „трска испуњена Утишетилевим дисањем“, затим као „најјаснији језик благочашћа“, „проповедник истине“, „темељ богословља“, „источник учења високог“ и „богогласна фрула“,¹⁰ а на другом месту као „служитељ Слова“,¹¹ „правило које води ка врлини“, затим као онај који је „просвећен божанственим виђењима“ и „обасјан освитом Тројице нестворене“ и „њен непобедиви поборник“.¹²

2. Портрети Светог Григорија Ниског

Поред хагиографских извора, очувани портрети Светог Григорија Ниског у српском монументалном зидном сликарству сведоче да је био поштован светитељ код Срба. У периоду од времена пада Србије под турску власт 1459. до 1800. године његов лик је присутан у монументалном живопису бројних цркава, а овде ћемо анализирати шеснаест његових очуваних и одабраних представа, које пружају увид у начин приказивања и про-

of Fortuna. An English Translation [from Greek] with with Commentary of Cod. Gr 708 in the Saltyakov-Shchedrin State Public Library, Leningrad, London 1974, 54.

⁷ Пећ 55, л. 166; НБС 639, л. 2806.

⁸ Исто.

⁹ Пећ 29, л. 1096. Исто је означен и у Служабном минеју за јануар (XVI век; увезен 1613), МСПЦ 94 (39) и другим саставима.

¹⁰ Исто; Дечани 456, л. 816–82а.

¹¹ Пећ 29, л. 1166.

¹² Нпр. Пећ 29, л. 110а; Дечани 456, л. 816–82а. Исто је и у Служабном минеју за јануар (XVI век; увезен 1613), МСПЦ 94 (39) и другим саставима.

3. Свети Григорије Ниски, манастир Пива, 1604–1605.

мене које се јављају у његовој иконографији. Од ових одабраних представа о којима ће бити речи у раду, до данашњег дана, је једино уништено лице Светог Григорија у Светој Тројници Пљеваљској, мада се иконографске црте лика препознају, док су остали портрети у потпуности очувани.

3.1 Сликани ансамбли

У временима након пада Српске деспотовине под турску власт, најстарији портрет Светог Григорија из Нисе у српском монументалном живопису очуван је у цркви Светог Јована Богослова у манастиру Поганово (сл. 1), задужбини Константина Драгаша (1395), која је свој живопис добила сто година касније, 1499. године.¹³ Обнова Пећке патријаршије доводи и до оживљавања култа светог Григорија, а његови портрети се сликају у задужбинама поглавара обновљене српске цркве под турском влашћу, као и у задужбинама највиших представника средњег слоја, али и других ктитора. Портрети Светог Григорија Ниског сликани су у црквама широм простране територије коју су обухватале српске средњовековне земље односно Пећка патријаршија. Она је обухватала простор Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Свете Горе. Након портрета у Поганову, први

¹³ Б. Живковић, *Поганово. Цртежи фресака*, Београд 1986, 17.

портрет Светог Григорија Ниског налази се у цркви Преображења у манастиру Зрзе код Прилепа, на слоју живописа из 1535. године (сл. 2).¹⁴ Потом његов портрет налазимо у XVI веку у оквиру циклуса Менолога у припрати Пећке патријаршије (1565), чији је живопис обновио пећки патријарх Макарије Соколовић (1557–1571),¹⁵ затим у цркви Успења Пресвете Богородице у манастиру Пиви (1604–1605; сл. 3), задужбини херцеговачког митрополита Саватија, синовца Мехмед-паше Соколовића (1585–1589),¹⁶ као и у Светој Тројници

¹⁴ А. Голац, *Зидно сликарство цркве Преображења Христовог у манастиру Зрзе*, Београд 2019 (Филозофски факултет, необјављена докторска дисертација), 107–108.

¹⁵ П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истаживања*, Београд 1973, 368, сх. 72.

¹⁶ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије: 1557–1614*, Нови Сад 1965, 198, сл. 94; за хронологију сликарских радова, в. Исто, 198–201; А. Сковран, *Благо манастира Пиве*, Цетиње – Београд 1980, :10–16; М. Марковић, *Једно необично решење у распореду фигура пророка и мученика у живопису манастира Пиве*, Црквене студије 11 (2014), 667; С. Габелић, *Илустрације чуда са Аном из Цариграда и женом из Александрије у Пиви*, у: И. Стевовић (ур.), *Џиџејкта*. Зборник поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Београд 2012, 366, 366.4. М. Марковић, *Датум првог живописања католикона манастира Пиве*.

4. Свети Григорије Ниски, црква Светог Николе у манастиру Морачи, 1639

Пљеваљској, задужбини јеромонаха Висариона, коју су обновили монах Георгије са сином Ананијом и Војином 1592. године.¹⁷ Два портрета Светог Григорија очувана су и у манастиру Морачи: у Успењској цркви–католикону (1574), чији је живопис обновљен под патронатом игумана Мораче Томе и кнеза Вукића Вучетића (1574)¹⁸ и у суседној црквици Светог Николе, сазиданој и осликаној прегалаштвом морачког игумана Стефана (1639; сл. 4).¹⁹ Лик Светог Григорија Ниског налази се и у цркви Светог Ђорђа у Рибници (око 1574; сл. 5),²⁰ у цркви Светог Николе у Великом Градишту код

у: М. Марковић (ур.), Креативност у временима криза, Београд 2021, 95–101

¹⁷ Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 189; Исти, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, Т. II/29, 134, 189.

¹⁸ С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 230–231/3. Овом приликом нам је био доступан само портрет Светог Григорија у форми цртежа, што важи и за његову представу у Добрићеву. Са великом дозом сигурности се сме претпоставити да је у обе цркве био приказан као старац. Ови Гргоријеви портрети су важни за праћење учесталости његове појаве у српском монументалном живопису за време турског периода, али они у сваком случају не мењају закључке рада. Могуће је да ћемо се њима посветити у даљим истраживањима.

¹⁹ Исто, 267/29.

²⁰ М. Мршовић, *Фреско сликарство цркве Светог*

Петровца у Црној Гори, чији је живопис настао за време владике Рувима (1620; сл. 6),²¹ као и у цркви *Ваведена Богородице у Добрићеву* у Херцеговини (око 1620)²² и *Светог Николе у Пећкој патријаршији* (1673/1674; сл. 7), чији је зидно сликарство обновљено напорима пећког патријарха Максима (1655–1674).²³ Најзад, лик ниског епископа очуван је и у *Скиту Свете Тројице на Спасовој води* на Светој Гори (1682–1685; сл. 8).²⁴

Почетком XVIII века лик Светог Григорија Ниског илустрован је у оквиру циклуса Менолога у цркви *Светог Николе у Пелинову*, чији је живопис дело Даскала Димитрија настао око 1717/1718. године (сл. 9).²⁵ Касније током истог века ниски архијереј се слика у цркви *Успења Богородице у Српском Ковину (Raczkeve)* у да-

Ђорђа у Подгорици, Београд 2012 (Филозофски факултет, необјављени мастер рад), 60–61, сл. 44.

²¹ Према фотографији Миодрага Марковића.

²² З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, црт. XVIII, 352/71.

²³ О овој обнови и о овом живопису уопште, в. В. Ђурић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Пећка патријаршија*, Београд – Приштина 1990, 299–306, .

²⁴ О. Томић, *Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој води*, Хиландарски зборник 9 (1997), 217.

²⁵ Мијовић, *Менолог*, 383, сх. 74 [А–А]; Љ. Шево, *Српско зидно сликарство XVIII вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010, 247.

нашњој Мађарској, старијој цистерцитској цркви осликаној трудом игумана Исаије Стефановића и ковинских грађана (1765; сл. 10).²⁶ Портрет Григорија из Нисе краси и цркву *Светог Димитрија у Хиландару* (1779; сл. 11), живописану заслугом петорице ктитора из Копривштице,²⁷ као и *Испосницу Светог Саве Освећеног у Кареји*, која је у целости осликана заслугом саборног старца Атанасија и проигумана Памфилија (1798; сл. 12).²⁸ Григоријев портрет у Испосници Светог Саве Освећеног је уједно и последњи очувани портрет ниског епископа изведен у византијској традицији на самом крају XVIII века.

3.2 Портрети, иконографски типови и њихове специфичности

Како је већ поменуто, први очувани портрет Светог Григорија из Нисе из турског раздобља налази се под сводовима *манастира Светог Јована Богослова у Поганову*, задужбини Константина Драгаша подигнутој око 1395, а осликаној читавих стотину година касније, на самом измаку XV века, 1499. године (сл. 1). То је уједно и једини очувани портрет Светог Григорија Ниског у времену туркокрације из XV века, а уз лик у Зрзу и његов једини очувани портрет из времена до оснивања Пећке патријаршије 1557. године. Иконографија Светог Григорија из Нисе у овом споменику типолошки гледано прати уобичајени вид приказивања овог светитеља, устаљеног у ранијем периоду. Он има тамну, коврцаву косу која је тек почела да седи и карактеристичну, дугу, равну, тамну и завршену браду у два прамена (тамносмеђу са прелазима). На овакав начин је светитељ раније изображен у Студеници, Сопоћанима или Ресави.²⁹ Приказан је као архијереј одевен у стихар са рекама, полиставрион, омофор и епитрахил и затворену црну обућу, сасвим у складу са иконографијом и значењем представе у којој је изображен. Јасно је да је лик Светог Григорија Ниског у Поганову обликован по узору на

²⁶ Д. Давидов, *Споменици будимске епархије, Београд – Нови Сад 1990*, 375; Шево, *Српско зидно сликарство*, 291.

²⁷ З. Ракић, *Цркве Светог Димитрија и Светог Саве Српског у Хиландару*, Нови Сад 2008, 25, 31, сл. 13; Шево, *Српско зидно сликарство*, 122, 286.

²⁸ В. Џамић, *Зидно сликарство у испосници Светог Саве Освећеног у Кареји*, Саопштења 37–38 (2005–2006), 133; Шево, *Српско зидно сликарство*, 300.

²⁹ Гавриловић, *Култ и иконографија Светог Григорија Ниског*, 76–77, сл. 1–3; J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska. Geschichte, Architektur und Malerei einer paleologenzeitlichen Stiftung des serbischen Prinzen Andreaš*, Wien 1997, 188.

5. Свети Григорије Ниски, црква Светог Ђорђа у Рибници, око 1574.

његовог старијег брата Василија – он је незнатно старији од њега и има више седина, како сведоче житија Светог Григорија Ниског.³⁰ Овај уобичајени „канонски“ иконографски тип портрета Светог Григорија који се у српској уметности у време самосталности јавља редовно и готово искључиво, за време турске власти је присутан знатно ређе – осим у Поганову, јавиће се још само у сликаном Менологу у припрати Пећке патријаршије, у цркви Светог Николе у Морачи (сл. 4) и у хиландарском скиту Свете Тројице на Спасовој води на Светој Гори (сл. 8).³¹ У пећком менологу је светитељ приказан са дубоким залисцима, налик апостолу Павлу или пророку Јелисеју.³² Овај тип портрета први пут се јавља у Богородичиној цркви у Студеници и он је по правилу служио као узор српским сликарима ранијег раздобља, а као што видимо само каткад и у познијем раздобљу након пада српске државе у турске руке.³³ Погановски порт-

³⁰ Уп. Гавриловић, *Култ и иконографија Светог Григорија Ниског*.

³¹ Мијовић, *Менолог*, 368; Петковић, *Морача*, 267/29; Томић, *Хиландарски скит Свете Тројице*, 217.

³² Према фотографији Vlado Fund.

³³ За Студеницу, уп. горе.

6. Свети Григорије Ниски, црква Светог Николе у Великом Градишту, 1620.

рет је још увек изведен према ликовној традицији приказивања овог светитеља, с обзиром да је настао свега четири деценије након пада Деспотовине. Временом и са постепеним јачањем кризе у Турском царству, овај традиционални вид портрета ниског епископа бива напуштен и замењен сасвим другачијим иконографским типовима. Изузетак у овом погледу су горе наведени примери. Сликари пећке радионице који су изводили живопис у припрати Пећке патријаршије угледали су се на традиционално иконографско решење у погледу изведбе светитеља, што важи и за уметнике који су радили у параклису Светог Николе у Морачи. Појава Григоријевог лика у Светоспасовском скиту на Светог Гори (1682–1685) може се објаснити чињеницом да су зографи светогорског скита лик Светог моделовали према „канонском“ виду портрета присутном у католикону Хиландара на слоју живописа из времена краља Милутина.³⁴ Уопштено говорећи, према боји браде, овој врсти портрета припада и лик Светог Григорија у Светој Тројици Пљеваљској, мада је због облика браде у неку руку другачији.³⁵ У овој цркви је све-

титељ приказан, као и поједини други оци из сцене Службе отаца у слепим нишама под аркадама.

У другим споменицима влада видна разноликост у приказивању портрета Светог Григорија Ниског што је особеност његове иконографије у периоду туркократије. Разлике у приказивању светитеља се очитују у старосном добу светитеља, дужини и изгледу његове косе и браде.

Један веома занимљив и јединствен портрет Светог Григорија Ниског, очуван је на другом слоју живописа (1535; сл. 2) у Преображењској цркви манастира Зрзе, чији је аутор грчки сликар Онуфрије Аргитис.³⁶ Ту је Свети Григорије приказан као млађи човек коврцаве светлосмеђе косе и браде. За разлику од других примера његовог лика, овде је Свети Григорије насликан са светлосмеђом коврцавом косом и брадом, знатно светлијом, него у другим споменицима. Осим тога, брада светитељу није завршена оштро у једном или два прамена, као што је то уобичајено, већ је њен завршетак заобљен.³⁷ Најсроднији тип овом портрету је лик Светог Григорија из параклиса

³⁴ В. Тејлор, Хостетер, *У срцу Хиландар: Интерактивно представљање фресака главне цркве манастира Хиландар на Светој Гори*, Београд 1998 (CD-ROM).

³⁵ Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке*

патријаршије, 189; Исти, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Т. II/29, 134.

³⁶ О овом сликару, в. Голац, *Зидно сликарство цркве Преображења*, 98 и даље (са литературом).

³⁷ Уп. горе портрет из Поганова и друге.

7. Свети Григорије Ниски, црква Светог Николе у Пећкој патријаршији, 1673/1674.

8. Свети Григорије Ниски, Скит Свете Тројице на Спасовој води, 1682–1685.

Светог Стефана у Жичи с почетка XIV века.³⁸ Занимљиво је приметити да је лик Светог Василија Великог из Зрза подударан традиционалној представи Светог Григорија Ниског која се јавља нпр. у Менологу у припрати Пећке патријаршије, док се разликује од лика Светог Григорија из самог Зрза. Оно што је за католикон у Зрзу у иконографско-програмском смислу и у погледу избора текста на свитку Светог Григорија Ниског јединствено јесте да је он у овој цркви, попут Светог Кирила Александријског, приказан окренут Богородичином лику из композиције Благовести изнад њега, са карактеристичним ставом и положајем главе погледа упереног према Богородици.³⁹ Овакав начин приказивања светитељевог лика у овој цркви је и оправдан, будући да се текст његовог свитка односи на Богородицу.⁴⁰

³⁸ Д. Војводић, *Зидно сликарство дома Спасовог. Идеје у основи тематског програма и својства иконографије*, у: Манастир Жича, Београд 2014, сл. 210; Голац, *Зидно сликарство цркве Преображења Христовог*, 107.

³⁹ Голац, *Зидно сликарство цркве Преображења Христовог*, 107.

⁴⁰ В. доле.

У католикону манастира Пиве, иконографија Светог Григорија сасвим одступа од два основна иконографска типа приказивања светитеља, као и од било ког познатог вида приказивања овог светитеља (сл. 3).⁴¹ Он је ту изобразен сасвим необично: као човек зрелих година, дубоких зализака, благо проседе, кратке, бујне, црне коврцаве косе и сасвим, кратке, проседе, коврцаве браде, наглашених бркова. Такав или њему сродан вид портрета ни у једном другом споменику није забележен.

У цркви Светог Ђорђа у Рибници, Свети Григорије је насликан као сед и проћелав старац упалих очију и седе, беле, бујне, кратке, кружно завршене браде (сл. 5).⁴² На сродан начин дуже браде представљен је у цркви Светог Николе у Великом Градишту: са благим залисцима као потпуно сед старац, беле косе која пада до рамена и беле браде у ситним праменовима средње дужине (сл. 6).

Портрет Светог Григорија у цркви Светог Николе у Пећкој патријаршији премда такође

⁴¹ Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 198, сл. 94.

⁴² Мршовић, *Фреско сликарство цркве Светог Ђорђа у Подгорици*, 61, сл. 44.

9. Свети Григорије Ниски, црква Светог Николе у Пелинову, 1718/1718.

старачких црта лица, веома се разликује по иконографији од свих наведених (сл. 7). Светитељ је насликан са непоновљеном метласто завршеном брадом у више седих праменова која је карактеристична за иконографију Светог Саве, Светог Атанасија Александријског или нпр. Светог Григорија Богослова, а потпуно некарактеристична за Светог Григорија Ниског.⁴³

У Успењској цркви у Српском Ковину ниски епископ је насликан са малим залисцима, седе косе зачешљане иза ушију као старац дуге сиве браде завршене у два карактеристична прамена и са наглашеним праменовима косе (сл. 8). Ово је иконографски тип светитеља са карактеристикама оба горепоменуто иконографска типа, на којем дужина и облик његове косе и браде одговарају „канонском“ портрету светитеља, а на којем је он приказан као старац, а не као зрео човек. Осим

тога, изображен је са сивом косом и брадом, а не са сасвим седом тј. белом, као нпр. у Матеичу, Земену или пак Светом Николи у Великом Градишту.⁴⁴

Тип светитеља са сасвим седом косом и оштро завршеном брадом присутан је у цркви *Светог Николе у Пелинову* (сл. 9), *Светог Димитрија у Хиландару* (сл. 11) и у *Испосници Светог Саве Освећеног у Кареји* (сл. 12).⁴⁵ Док је у Пелинову светитељ сасвим сед, његов лик у цркви Светог Димитрија у Хиландару и у Испосници Светог Саве Освећеног у Кареји у себи обједињује иконографске елементе оба главна два иконографска типа портрета Светог Григорија присутна у уметности у време српске самосталности: он у овим споменицима има претежно седу косу и дугу браду, која пада у два седа оштра прамена. Међутим,

⁴³ За иконографију Светог Саве Српског, уп. Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 225–249; за иконографију Светог Григорија Богослова, уп. нпр. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, Т. 28, сл. 18, 34, 43, 81, 89); за Светог Атанасија Александријског, уп. нпр. Исто, сл. 72; Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 1998, сл. 85, 89.

⁴⁴ За Матеич, уп. Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 88, Т. XIV; за Земен, Л. Мавродинова, *Земенската црква. Историја, архитектура, живопис*, Софија 1980, 189, сл. 11; за Велико Градиште, према фотографији Миодрага Марковића.

⁴⁵ Ракић, *Цркве Светог Саве и Светог Димитрија*, 25, 31, сл. 13; Шево, *Српско зидно сликарство*, 122, 286; Џамић, *Зидно сликарство у испосници Светог Саве Освећеног*, 135, сл. 5.

иако његовом косом и брадом преовладава бела боја, његов потиљак и поједини праменови браде су тамни, чинећи наглашен контраст седињама.

Имајући у виду сву разноликост иконографских типова Светог Григорија Ниског, важно је осврнути се на савете сликарских приручника за сликање његовог лика. Ерминије упућују да се Свети Григорије из Нисе слика као стар човек зашиљене браде.⁴⁶ Овом опису одговара свега неколико од горе наведених портрета, и то онај у саставу циклуса Менолога у Пелинову, у цркви Светог Димитрија у Хиландару, у Српском Ковину (сл. 10) и у Испосници Светог Саве у Кареји (сл. 12). Такође се уочава да су ти портрети, посматрано са аспекта целине одабране грађе, у значајној мањини у односу на преостале портрете, чији изглед не одговара овом опису. Напротив, сваки портрет носи одређену специфичну својственост у једном или више детаља, или у целини. Поред иконографских варијетета и разлика у детаљима у приказивању светитеља, и место у оквиру олтарског простора где је светитељ приказан је варијало, као и текст молитве исписане на његовом свитку и начин на који је приказан.

Место у сликаном програму цркава

На основу изложених редова можемо закључити да се Свети Григорије Ниски са изузетком представе у Менологу Пећке припрате, слика као архијереј у простору олтара, по правилу и углавном у саставу сцене Службе отаца (Поганово, Зрзе, Света Тројица Пљеваљска, Свети Ђорђе у Рибници, Добрићево, Свети Никола у Пећкој патријаршији, Српски Ковин), али и као један од архијереја у ширем простору светилишта (Свети Никола у Градишту – јужни зид, зона стојећих фигура, параклис Светог Николе у Морачи – источни зид, зона попрсја, Скит Свете Тројице на Спасовој води – ниша на јужном зиду светилишта, црква Светог Димитрија у Хиландару, Испосница Светог Саве у Кареји – источни део северног зида олтара изнад прозорске нише).⁴⁷ Пример у Зрзу се истиче, будући да је ту Свети приказан уз Богородицу о чему ће у наставку рада бити речи. На два примера се уочава постављање Светог Григорија у други регистар олтара у зону попрсја (параклис Светог Николе у Морачи – источни зид; Свети Димитрије у Хиландару, медаљон – јужни зид), док је на свега две фреске изображен у оквиру циклуса Менолога (Свети Никола у Пелино-

10. Свети Григорије Ниски, црква Успења Богородице у Српском Ковину, 1765

ву – олтар, северна страна свода и Пећка припрате – источни брод). У Пећкој припрати је Свети Григорије насликан на јужној страни потрбушја лука који одваја њена крајња два северна травеја, у потрбушју првог лука.

Свети Григорије Ниски је углавном сликан у пуној фигури, често у полупрофилу (Поганово, Зрзе, Света Тројица Пљеваљска, Пива, Свети Ђорђе у Рибници, Свети Никола у Пећкој патријаршији, Српски Ковин), али и фронтално (Менолог у Пећкој патријаршији, Свети Никола у Великом Градишту, Скит Свете Тројице на Спасовој води, Менолог у Пелинову), а само изузетно у попрсју и то фронтално (црква Светог Николе у Морачи, црква Светог Димитрија у Хиландару) или у полупрофилу (Испосница Светог Саве Освећеног у Кареји).

Свети Григорије Ниски најчешће је изображан са отвореним свитком који држи испред себе обема рукама. Ређе је сликан са јеванђељем – отвореним (Пива) или затвореним (Менолог у Пећкој патријаршији, Свети Никола у Великом Градишту, параклис Светог Николе у Морачи, Скит Свете Тројице на Спасовој води, Менолог у Пелинову, црква Светог Димитрија у Хиландару, Испосница Светог Саве у Кареји). У Пиви је необично приказан са отвореним јеванђељем у сцени Служба отаца што је јединствен детаљ. На представи из Менолога у Пећкој припрати Свети Гри-

⁴⁶ Netherington, *The 'Painter's Manual'*, 54.

⁴⁷ Мијовић, *Менолог*, 369, сх. 72; Џамић, *Зидно сликарство у испосници Светог Саве Освећеног*, 135, сл. 5; Шево, *Српско зидно сликарство XVIII вијека*, 300.

11. Свети Григорије Ниски,
црква Светог Димитрија у Хиландару, 1779.

горије десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље, док у Менологу у цркви Светог Николе у Пелинову обема рукама прекривеним одеждом придржава јеванђеље на грудима. Како текстови на свицима Светог Григорија захтевају посебну пажњу, будући необрађени са аспекта целине или пак и непубликовани, у редовима који следе ћемо се осврнути на њих.

Натписи и литургијски текстови на свицима

Текстови литургијских молитава на свицима у рукама Светог Григорија Ниског су варирали од цркве до цркве. Са изузетком католикона у манастиру Зрзе, сви натписи су на српскословенском језику. Са текстом на свитку светитељ је приказан у Поганову, Зрзу, Светој Тројици Пљеваљској, Добрићеву, Светом Ђорђу у Рибници, Светом Николи у Пећкој патријаршији и у Српском Ковину.

У цркви Светог Јована Богослова у Поганову Свети у рукама држи отворени свитак са текстом Заамвоне молитве: „Господе, Ти благосиљаш оне који Тебе благосиљају и освећујеш оне који се у Тебе уздају, спаси народ свој и благослови наслеђе Твоје“ [бл҃свані бл҃сващі жата г҃ні н сватаі н оупоі ваащіі нхъ наі ѿд҃сп҃ні люди сі воа н бл҃вн].⁴⁸ У

⁴⁸ Према фотографији академика Миодрага Марковића.

Преображењској цркви у Зрзу исписан је текст: „Особито за Пречисту, Преблагословену, Славну Владичицу Нашу Богородицу...“ [„Εξερετος [sic!] τῆς Ἱ Παναγίας Ἀρχάν Ἱ του Ὑπερευλο Ἱ ἡμένης ἐν Ἱ δόξου Δεσποίνης ὑμῶν Θεοτόκου...“ sic!].⁴⁹ У Светој Тројици Пљеваљској Свети Григорије носи свитак са исписаним текстом молитве Херувимске песме: „Нико од везаних телесним похотама, није достојан да служи Теби Царе славе“ [Никто же достоинъ отъ везавшихъ се плѣтскыи похотамы н сластымъ].⁵⁰ У Добрићеву Свети Григорије држи свитак са молитвом којом почиње чин Анафоре [достојно н правѣдно тебе петѣ тебе бл҃вити тебе хвалитѣ].⁵¹ Исту молитву светитељ држи на свитку у цркви Светог Николе у Пећкој патријаршији [достојно н правѣдно тебе пѣти тебе бл҃вити тебе хвалити].⁵² У Светом Ђорђу у Рибници Свети Григорије држи свитак са молитвом Приношења: „Господе Боже Сведржитељу, једини свети, који примаш... (жртву хвале)...“ [г҃н бѣ вѣдржителю еднне стѣ приѣме].⁵³ У цркви Успења у Српском Ковину Свети Григорије Ниски држи свитак: „И удостој нас Владико, да са смелошћу (смето призивати Тебе небескога Бога Оца и говорити)...“ [н сподовн нас владико со дерзновеннемъ...].⁵⁴

Наведени редови показују да је једино у цркви Светог Јована Богослова у Поганову светитељ приказан за Заамвоном молитвом на свитку коју приписује један од сликарских приручника.⁵⁵ С друге стране, молитва при помињању из диптиха такође препоручена ерминијом („Благодаримо ти невидљиви царе...“) није присутна у уметности турског периода.⁵⁶

Када је реч о Зрзу, већ смо напоменули да је у погледу избора текста молитве на свитку и уједно са иконографско-програмског аспекта за Гри-

⁴⁹ Голац, *Зидно сликарство цркве Преображења Христовог*, 107.

⁵⁰ Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Т. II/29, 134, 189. Што је за ову споменичку целину карактеристично, иницијално слово молитве исписано је као у рукописима црвеном бојом.

⁵¹ Према: Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 352/71.

⁵² Према фотографија Vlado Fund.

⁵³ Мршовић, *Фреско сликарство цркве Светог Ђорђа у Подгорици*, 60–61, сл. 44.

⁵⁴ Према фотографији Неогована Лаушева.

⁵⁵ За савет ерминије, в. М. Медић, *Сликарски приручници. II: Први јерусалимски рукопис, 1566. Типик Нектарија Србина, 1599. Књига Попа Данила, 1674. Ерминија породице Зографски, 1728*, Београд 2002, 193, 323.

⁵⁶ У ранијој српској уметности јавља се у Краљевој цркви, в. Гавриловић, *Култ и иконографија Светог Григорија Ниског*, 80.

горијев лик особено да је он у овој цркви, попут Светог Кирила Александријског, приказан окренут Богородичином лику из композиције Благовести изнад њега, са карактеристичним ставом и положајем главе и погледа упереног ка Богородици.⁵⁷ Овакав начин приказивања Светог Григорија је оправдан, с обзиром да се текст његовог свитка односи на Богородицу. Реч је о делу текста Свете литургије по Светом Јовану Златоустом, којим се слави Богородица, а који свештеник изговара пред молитву „Достојно јест“ – „Особито за Пресвету, Пречисту, Преблагословену, Славну Владичицу нашу Богородицу и Приснодјеву Марију...“.⁵⁸ Како је овај текст на свитку Светог Григорија необичан, као и сам његов положај, можемо закључити да он наглашава Богородицу која се посебно спомиње у „воспоминанију“ после свештенодејства (тј. освећења). Приликом овог проглашења Светих будући да су они састрадавали са Христом, посебно се спомињу и сапрослављају са Њиме. А особито („изрјадно“, “ἐξαιρετως”) се помиње Пресвета и Једина Богородица, јер и сада и тада она је „заједничко свега Спасење, које се и похваљује песмом „Достојно“, јер се „кроз Њу надамо спасењу“, о чему говори стих исписан на свитку Светог Григорија.⁵⁹ Појава овог стиха који посебно истиче Богородицу сасвим стоји у складу са истицањем идеје Оваплоћења у цркви уопште,⁶⁰ а нарочито у олтарском простору, где је уз Благовести у самом олтару изображен и Мандилион.⁶¹ Оно што је за ову композицију од значаја, јесте и да је ту Свети Григорије приказан уз свог брата Светог Василија Великог, према ликовној традицији присутној у уметности ранијег раздобља, што је пракса углавном напуштена у познијем периоду српске уметности под Турцима.

Када је о начину ословљавања Светог Григорија Ниског на фрескама реч, у турском периоду је портрет Светог Григорија Ниског праћен краћом или дужом формом натписа са његовим именом. У састав натписа на највећем броју портрета ула-

⁵⁷ Голац, *Зидно сликарство цркве Преображења Христовог*, 107.

⁵⁸ Еп. А. Јевтић, *Христос – Нова Пасха. Божанствена литургија. Свеиџенослужјење, причешће, заједница богочовечанског тела Христовог*, 4, Београд – Манастир Хиландар – Манастир Острог – Манастир Тврдош 2009, 442.

⁵⁹ *Patrologia graeca* 155, 281D–284D, 297B.

⁶⁰ О овоме посебно, А. Голац Чубрило, *Фреска Преображења у манастиру Зрзе*, Патримониум 18 (2020) 401–410.

⁶¹ С. Пејић, *Мандилион у послевизантијској уметности*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 34–35, 73–94, пос. 83–85.

12. Свети Григорије Ниски, Испосница Светог Саве у Кареји, 1798.

зи атрибут свети, име епископа и топонимски епитет његовог епископовања „Ниски“. Тако је учињено у Поганову [σῦλλ γρηγόριε νησικη], Зрзу [ὁ ἄγιος Γρηγόριος Νύσσης], у Менологу у Пећкој припрати [· Γ · σῦν· γρηγοριε νησικη], Добрићеву [σῦλλ γρηγοριε νησικη],⁶² Светом Ђорђу у Рибници [σῦλλ γρηγοριε νησικη], у цркви Светог Николе у Морачи [σῦλλ Γ γρηγοριε νησικη], Пиви [σῦλλ γρηγοριε · νησικη], хиландарском Скиту Свете Тројице на Спасовој води [σῦλλ γρηγοριε νησικη], цркви Светог Николе у Пећкој патријаршији [σῦλλ γρηγοριε νησικη], Српском Ковину [σῦλλ γρηγοριε νησικη], цркви Светог Димитрија у Хиландару [ὁ ἄγιος Γρηγόριος ο Νύσσης, sic!] и у Испосници Светог Саве Освећеног у Кареји [ὁ ἄγιος Γρηγόριος ο Νύση, sic!]. У одређеном броју споменика светитељ је обележен именом и епитетом, као у цркви Светог Николе у Великом Градишту [γρηγοριε νησικη]. Само је на једном месту – у циклусу менолога у Пелинову – епископ означен једном лексемом тј. искључиво именом „Григорије“ без епитета свети и придева који указује његову топонимску припадност [γρηγοριε]. Овај поступак очигледно се може оправдати великим бројем светитељских фигура у

⁶² Према: Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 352/71.

саставу сликаног циклуса Календара и потребом за искоришћењем простора за сликање. У сваком случају, место сликања светитеља у календару као и његова иконографија несумњиво указују да је реч о ниском епископу.

Како се из изложеног може видети, ако се упореде са две врсте портрета које су се јављале у српској уметности периода самосталности, портрети Светог Григорија Ниског у турском периоду су знатно разноврснији и „нетипични“. Није постојао ниједан тип за који се може рећи да је био устаљен у ово време. Ипак, ако се са ширег аспекта размотре сви наведени портрети, увиђа се да је одређени „мањински“ део портрета „канонски“, док је на преосталим портретима, упркос свим разликама у приказивању, Свети Григорије изображен као старији човек односно као старац. Када се упореде натписи на његовим свицима из турског периода са натписима на свицима из ранијег времена, уочава се да они нису подударни, али да су текстови Заамвоне молитве и Трисвете песме у оба раздобља присутни. Тако се у периоду самосталности он јавља у цркви Светог Петра у Великом граду на Преспанском језеру и у цркви Светог Николе у Рамаћи, а у турско време у Поганову (Господе, Ти благосиљаш оне који Тебе благосиљају), док се текст молитве Трисвете песме јавља на свитку Светог Григорија у Марковом манастиру и у Светој Тројици Пљеваљској („Нико од везаних телесним похотама...“).⁶³

Закључак

Када је о овом истраживању реч, важно је истаћи да се упркос опште кризе која се јавила у време турократије, култ Светог Григорија Ниског континуирано развијао. Док хагиографски извори из овог периода пружају исте податке као и они и ранијег времена, развитак култа Светог Григорија Ниског на пољу уметности у овом периоду карактеришу другачије особености. У периоду између 1459. и 1800. године, у време успона, врхунца, слабљења и кризе Турског царства, очувани су бројни портрети Светог Григорија Ниског у монументалном зидном сликарству на широком простору који је настањивао српски народ. И док су за време српске независности јављала два иконографска типа у приказивању Светог Григорија из Нисе, од којих је онај први, био убедљиво доминантан, у времену између 1459. и 1800. године, овај први иконографски вид је био присутан, док је са друге стране, ако се изузму портрети који припадају првом типу, постојала велика разноликост у приказивању светитеља. Ипак, ови иконографски различити портрети имају једну заједничку карактеристику – у најопштијим цртама они се могу свести под „други“ иконографски тип приказивања овог светитеља. За разлику од периода самосталности, у млађе, турско, време, у оквиру овог другог, убедљиво доминантнијег иконографског типа представљања ниског епископа није постојао јединствен манир приказивања, већ су се јављале бројне варијанте, које су условиле појаву сасвим различитих представа ниског епископа; на тај начин јављају се потпуно другачије иконографске формуле које обогаћују спектар представа ниског епископа.

⁶³ За Марков манастир, уп. Гавриловић, *Култ и иконографија Светог Григорија Ниског*, 80.

AndeĽa GAVRILOVIĆ

CULT AND ICONOGRAPHY OF SAINT GREGORY OF NYSSA IN SERBIAN LANDS 1459–1800

Summary

In our previous research we dedicated our attention to the cult of St. Gregory of Nyssa in medieval Serbia in the period between 1166/1168 and 1459, at the time of the state's independence. The subject of this paper represents a continuation of the mentioned investigation and explores the cult of St. Gregory of Nyssa in Serbian lands under the Turkish rule in the period between 1459 and 1800 on the basis of hagiographical and iconographical sources. The above-said chronological framework is, on the one hand, determined by the historical circumstances, that is, the fall of Serbia under the Turkish rule in 1459, while on the other hand, the later chronological point represents the end of Serbian painting in the Byzantine tradition. This second chronological point does not match with the date of the end of the Turkish rule over Serbian lands.

After the conquest of Serbian lands Ottomans first recognized Serbian Patriarchate, but they abolished it at the beginning of the second quarter of the 16th century. In 1557 the Serbian Orthodox Church was renewed under the name the Patriarchate of Peć. Within this institution, the cult of Saint Gregory of Nyssa continued to develop, what can be seen in the sources mentioned above. The Patriarchate of Peć was the most important institution of the Serbian people dur-

ing the enslavement Turkish enslavement. It gathered all the Serbian people, preserved its medieval tradition, its unity and faith.

While hagiographical sources bring the same data as the hagiographical sources of the earlier period, numerous portraits of St. Gregory of Nyssa preserved in the wall painting in the Byzantine tradition on the vast territory inhabited by Serbian people in the period between 1459 and 1800 show great differences. While at the time of Serbia's independence two iconographic types of portraits of St. Gregory emerged, of which the first one was dominant, in the period between 1459 and 1800 two types of portraits only "formally" appeared. Namely, in the later period a unique iconographic type of St. Gregory's portrait did not exist; apart from the "canonical", traditional type which is very rarely depicted (ill. 1, 4, 8), we find completely different iconographic formulas which enrich the spectrum of St. Gregory's portraits (ill. 2, 3, 5, 6, 7, 9–12). The only common trait of these different kinds of portraits is that he is always depicted as an elder. This paper also deals with the prayers inscribed on the scrolls that St. Gregory is holding in his hands and the position that this saint in the painted programs of churches.